

III дио

Промоција књиге

ЈУГОСЛАВИЈА НА РАЗМЕЂУ (1945—1950)

аутора пок. проф. др БРАНКА ПЕТРАНОВИЋА
(4. март 1999. године, ЦАНУ)

Проф. др ЗОРАН ЛАКИЋ, секретар ОДН и уредник издања

УВОДНА РИЈЕЧ

Врло поштовани предсједниче Црногорске академије наука и умјетности, поштовани колеге академици, драги гости – дозволите ми да отворим ову свечаност књиге, којој присуствује и супруга проф. Петрановића, уважена др Надежда Петрановић, редовни професор Београдског универзитета, коју посебно подздрављам.

Црногорска академија наука и умјетности имала је пуно разлога да објави у свом издању ову књигу – седму из заоставштине пок. проф. др Бранка Петрановића. Ових дана угледна издавачка кућа ЦИД – из Подгорице објавила је и његову осму књигу *Велика шизма – 48*. У његовој заоставштини остао је, за сада, необјављен само још један рукопис – *Сѝраїшеџија Драже Михаиловића*, обима око 260 страна.

О књизи *Југославија на размеђу (1945-1950)*, која је повод нашег окупљања, како смо најавили, говориће академик Миомир Дашић, проф. др Зоран Лакић и проф. др Момчило Зечевић – ванредни чланови ЦАНУ. Претпостављам да ће они у својим излагањима освијетлити живот и дјело овога научника и, посебно, мјесто књиге *Југославија на размеђу (1945-1950)* у његовом свеукупном дјелу и историографији у цјелини. Зато је моја Уводна ријеч овако кратка.

Проф. др ЗОРАН ЛАКИЋ

СТВАРАЛАЧКИ ПОРТРЕТ ИСТОРИЧАРА ВОЛУМИНОЗНОГ ДЈЕЛА

Када је ријеч о свечаном тренутку – јер промовишемо најновију књигу познатог аутора Бранка Петрановића, који је, како се то управо из ње може видјети, могао бити и члан-утемељивач ЦАНУ, и када је ријеч о мом пријатељу и узору многих генерација историчара у Црној Гори и Југославији, најзад, када је, овим поводом, овдје са нама и ауторова супруга уважена др Нада Петрановић, редовни професор Београдског универзитета – онда све то скупа обавезује на посебан приступ овој мојој ријечи. Међутим, овај храм науке нас обавезује на професионалност у сваком тренутку, и ја ћу настојати да професионално и критички, макар у назнакама, представим стваралички портрет проф. др Бранка Петрановића, аутора ове – седме по реду књиге објављене из његове богате заоставштине. О каквој је књизи и о каквом размеђу ријеч – детаљније ћете чути од рецензента.

Проф. др Бранко Петрановић написао је више десетина студија. Његова библиографија одавно је премашила бројку од хиљаду библиографских јединица. Дивили смо се толикој продукцији. Многи историјски институти нијесу достигли такав обим. Зато смо и говорили – Институт Бранко Петрановић. И поред тако великог опуса, увијек је радио на још четири-пет нових рукописа, од којих су најмање два била припремљена за штампу. Но, и поред тога може се рећи да проф. др Бранко Петрановић није завршио своје дјело. Међу заоставштином је и опширни тротомни пројекат о Црној Гори. И да је живио још 15-20 година, а могао је бар толико, опет би његово дјело остало недовршено. Јер, Бранко Петрановић је човјек таквог склопа, да сваком новом књигом отвара нове теме. Зато његови довршени и објављени радови имају чврсту нит која их веже од прве до последње књиге.

У својој, за живота посљедњој објављеној књизи, *Историјар и савремена епоха*, пише и о себи. О својој породици, говори о биографији, саопштава податке којих нигдје друго нема. Нема их ни у бројним интервјуима које је давао већ поодавно, када је био закорачио чврстим кораком у нашу историографију, па су сви жељели да са извора чују и његову ријеч. Неки су тада најављивали његове мемоарске записе. У ствари, говорио је да смо и ми свјedoци догађаја о којима пишемо, па зашто би онда наше сјећање било мање вриједно од других свјedoка чија сјећања обилато користимо, нарочито онда када је других историјских извора мање, или их уопште нема.

У својој, већ помињаниј књизи, *Историјар и савремена епоха*, пише и о свом дјетињству, породици, ближим и даљим рођацима, земљацима, људима из свога краја. О политичким странкама и борбама – како их је као младић видио у Црмници, на Цетињу, у Котору – гдје се школовао. Да ли је већ тада код њега сазрела идеја и одлука да се бави историјом, савременом историјом – да би одгонетнуо многе тајне које су му у дјетињству биле нерјешива енигма? Он, истина, каже да је у Београду, у завршном разреду гимназије, отклонио све дилеме око будућег позива. На њега је утицао и проф. историје др Петар Поповић, касније изабран за академика у Српској академији наука и уметности. Колико се већ тада био определио за историју, види се из следећег биографског записа: „Уписао сам се на Правни факултет да бих се боље припремио за студиј историје...” У сваком случају одређење да се бави савременом историјом крило је у себи многе неугодности, којима нијесу били изложени историчари старијих епоха. „Историчар античке и средњовјековне историје не познаје муке историчара савременог раздобља – епохе коју живимо”. Питали су га колеге – историчари антике – „Како историчари XX вијека уопште успијевају да сачувају кохерентност мишљења?” Знао је да свако друштво има своје схватање историје, да се оно мијењало у мјери у којој се мијења и само друштво. Још више је знао да су увијек били „друштвено опасни” људи који су исувише знали, као што је случај са историчарима. Однос према историјским процесима често се подводио под категорију патриотизма. Савремена историја је увијек и свуда била под присмотром, а код нас можда и под притиском.

Проф. др Бранко Петрановић је ушао и у тај ризик. Све његове књиге и највећи број његових текстова третирају питања управо савремене историје. Био је толико плодан писац да је научна критика једва успијевала да га прати, понекад и са закашњењем. Настављао је свој истраживачки рад уз бројне похвале. Била би неопходна потпунија анализа тих научних и стручних опажања о његовом укупном дјелу, које је било награђивано највишим друштвеним и научним признањима – Награда 4. јул, Седмојулска награда, Награда НИИ-а, Награда Политике, Октобарска награда Београда.

Било је, наравно, и критика неких његових тумачења историјских процеса и научних закључака до којих је својевремено долазио. Принципијелне – научне критике није се либио. Чак их је веома волио: да провјери своје ставове и ставове својих опонената. Најсвјежији примјер је научна расправа београдских историчара о његовој књизи *Србија у другом светском рату 1939-1945*, која је објављена 1992. године. Било је, наравно, и оних других – непринципијелних и, да тако кажемо, политикантских примједба и критика. Њих се плашио. У вријеме тоталитаризма могле су се изродити и у забране писања и објављивања. То не би могао издржати. У вријеме сукоба КПЈ са Информбироом 1948. године, још као студент Правног факултета, ишла је једна таква непринципијелна стика. „Тражили су да ме искључе са Правног факултета, па чак и 'ухапсе'. Из масе се чуло да не треба губити вријеме, већ 'друга Крсмановића' одмах лишити слободе. На моју реакцију да сам Петрановић, а не Крсмановић – чуло се 'није важно' или 'свеједно'. Тек требало је тога дана принети неку жртву свом идеолошком Молоху”.

Било је и других сличних епизода. Једна босанска турнеја изродила се у медијски напад на њега и његове колеге који су по позиву одржали серију предавања у разним мјестима Босне и Херцеговине. Оптужен је за „задње намјере”: шта тражи београдски професор у Босни и Херцеговини, већ тада су кренуле диобе, то сад видимо, а он је био привржен Југославији. Осјећао ју је својом домовином на свим њеним географским просторима. Можда је најжешћу полемику водио са једним уваженим хрватским историчарем преко угледног загребачког историјског часописа, који га је оптуживао да жели да рехабилитује четнички покрет. У ствари, био је то наставак оптужбе од неких историчара из Босне и Херцеговине да наводно неоправдано и неаргументовано говори о четницима као антифашистима. Напротив, Бранко Петрановић је износио аргументе прије свих, да су четници, макар по основу краља чија су војска у отаџбини, били у антифашистичкој коалицији, макар декларативно – како су то много послије њега објављивали нови специјалисти за ово питање. Било је, дакле, аргумената на основу којих је Бранко Петрановић градио свој научни став и објашњавао нову историографску тезу. Друга је ствар колико је ко уважавао ту аргументацију и те елаборације. „Култ историјске чињенице је пут до којег се долази одбацивањем идеолошке плеве и свих мистификација историје на идеолошкој основи. Важи чињеница која се као таква прихвати после строге анализе”.

На сличну тему водио је полемику и са једним угледним словеначким историчарем („Комунист” и „Политика”), затим са неким правницима-историчарима из Црне Горе (НИН). Имао је, дакле, доста опонената, али много, много више оних који су се слагали са његовим тумачењем и схватањем савремене историје. Овакве расправе су му „лежале” и годиле. У њима је показивао сву раскошност свога талента и енциклопедијско знање историчара. Таквим расправама унапређивао

је научна сазнања. Зато оне заслужују да им се наука, нарочито млади истраживачи, врате и враћају.

То његово схватање савремене историје и улоге историчара, не само ствараоца већ и репродуктивца, временом је узимало таквога маха и замаха – да се још за његова живота говорило о његовој историографској школи. Школи, дакле, по особеном програму, по анализама његових дјелова, по сагледавању историјских процеса, и по оцјенама догађаја и личности. Личности су давале тон историјским процесима. Ту спора нема. Али неравнојерно – за сво вријеме свога дјеловања. Тиме је и вријеме у коме стасавају те личности добијало праву вриједност. Није, дакле, само „историја биографија великих људи“, иако су они значајно усмјеравали њене токове. Нијесу, дакле, ни „објективне околности“ рађале своје људе. У ствари, Бранко Петрановић је учовао, у нијансама, значај сваког сегмента историје. Тешко је то у оваквом тексту објашњавати. Довољно је, за сада, скренути пажњу на ово питање. Није случајно то што су његове студије увијек ишле са зборницима грађе које је најчешће припремао заједно са проф. др Момчилом Зечевићем. „Свакако да нема историјске науке, тј. стручно заснованих студија – док се не добије увид у најважније изворе“. Без тих „папирића“, поготову оних тајних, тешко је објективно објаснити појаве у тоталу. Па ипак, Бранко Петрановић није робовао документу. Цијенио је и слободна мемоарска и друга казивања. Високо је цијенио Темпове мемоаре „*Револуција која шћече*“, сматрајући их „прекретничким, са становишта политичке историје“ и „највећим послератним догађајем са становишта историјског сазнања о предратном периоду комунистичког покрета, рату и револуцији и послератном добу“. Високо је цијенио и публицистику. „Добра публицистика крчи путеве историјској науци, и, по правилу, долази пре ње“. И то су елементи за разумијевање онога што се подразумева под историографском школом Бранка Петрановића.

Та његова историографска школа, најзад, препознатљива је и по кадровима које је као универзитетски професор стварао, водио и усмјеравао. Мора се доћи до података колико је под његовим менторством стасало магистара и доктора наука са читавог простора Југославије „од Вардара па до Триглава“. Не би било тешко истраживати како су и када његови магистри постајали доктори наука. Нико од њих није пао на магистратури. Све их је усмјеравао и помагао да докторирају. Упркос томе, на испиту је био принципијелан, а не строг професор. Хтио је да и тај испит претвори у креацију. Форму, макар колико и она била нужна, хтио је избјећи, јер ништа није чинио „форме ради“. Сљедећу селекцију је још лакше урадити – ријеч о томе колико је његових докторанада данас на универзитетским катедрама широм Југославије, оне шесточлане и ове данашње двочлане Федерације, на историјским институтима. Но, школу Бранка Петрановића треба видјети у још већем мноштву његових дипломираних студената. Много је теже доћи до података о томе какви су то данас средњошколски професори. Спадају ли они у оне ри-

јетке чију ријеч ђаци више вреднују од праве поплаве мас-медијског тумачења савремене историје, гдје се неодмјерено, у основи нестручно изричу збуњујуће оцјене процеса, догађаја, личности, управо од оних који су по укусу наручиоца поправљали историју.

Помагао је проф. др Бранко Петрановић своје и друге професоре историје својим зналачким ставовима о уџбеничкој литератури. Био је врло критичан: „Уџбеничка литература из које се после 1945. године сазнавала историја била је контрапропаганда историје: избором материје, диспропорцијама историје владајућег субјекта у односу на цјеловито друштво, доминацијом политичке и војне историје, преовлађивањем владајућих личности, а запостављањем претходних историјских величина, установљавањем националних сразмјера, тоталном идеологизацијом коју су научна факта и знања тако мало занимала. Историја Партије је била идеолошка дисциплина *par excellence*, пуна шаблонских, поједностављених оцјена, митологизације бирократских главешина и партијских догађаја, стереотипа и клишираних представа. Са усвајањем националног полицентризма у Југославији, сваки уџбеник је, уствари, представљао апологију својој нацији, али уз чување неких основних идеолошких постулата комунистичке владавине и друштва: народноослободилачке борбе и њених неприкосновених тековина, федеративне структуре државе, идеологије 'братства и јединства', односно 'партизанског југословенства', као интегралног фактора друштва, кохезивне улоге Тита, светске величине, 'највећег сина југословенских народа', који је предводник трећег света и бунтовник против 'дива из Кремља', вођа који је показао комунистичком свету како треба обезбедити независност свог народа и право на самостални пут друштвеног развоја. Највећим делом уџбеници су били апологија овог последњег периода историје југословенских народа, глорификација Тита и Савеза комуниста Југославије. Из историјских лекција произлазило је да се ради о бесмртном режиму, најправеднијем друштву у нашој историји, поретку који је успео да оствари до сада невиђени склад равноправности народа. Понављањем оваквих теза желела се у стварности прикрити ерозија међунационалних односа, која је довела до тога да су комунисти у суштини – рушили највеће дело ослободилачког рата – обновљену Југославију”.

Научни опус проф. др Бранка Петрановића је волуминозан и не покушавамо да наводимо макар и најзначајније његове књиге. То издвајање бољих од добрих био би сигуран пут у стручну грешку. Његово дјело се мора детаљно проучити и критички оцијенити. То би могао бити задатак историјске науке, бројних Професорових ђака и студената, данас већ познатих и признатих историчара.

Дјело проф. др Бранка Петрановића привлачи и занимљивошћу писања. У погледу стила и језика он демонстрира све предности дугогодишњег педагошког рада. Реченица је толико гипка колико и концизна. По мисаоности – стил му је филозофски, по лепршавости и љепоти –

литераран, а по систематичности – научни. Његове књиге на маестралан начин указују на пут како и научне студије могу имати ширу читалачку публику. И више од тога – оне могу да значе рехабилитацију историјских тема које су, неријетко, чак и упропашћавање сухопарном фактографијом.

Као што смо истакли, проф. др Бранко Петрановић је у своје дјело уткао Југославију. У свим својим радовима дао је доста простора Црној Гори, зависно од структуре и концепта књиге. У сваком случају, ни по чему није остао дужник Црне Горе.

Радовао се сваком доласку у Црну Гору. У последње вријеме било их је више него раније. Сусрет са Цетињем све више је бивао повратак младости и старим пријатељима. А сусрет са Подгорицом прилика да са својим колегама расправља о новим питањима и о новим темама. Увијек се дивео старим зидинама и читавом амбијенту Котора. Рекао ми је, приликом посљедњег боравка, да овај стари град има камене кулисе. Нигдје до сада нијесам прочитао овако лијепу метафору. Волио је да поново обиђе старе стазе и богазе.

Стизао је да се одазове многим позивима из Црне Горе, а они су му долазили од Црногорске академије наука и умјетности, Универзитета Црне Горе и његових јединица – Филозофског факултета и Историјског института, затим од Републичког завода за унапређивање школства, Музеја Цетиње и бројних општинских јавних трибина. Стизао је да сарађује у новинама и часописима. Биле су то, по правилу, теме ширег значаја. Био је присутан у Црној Гори и онда када је био далеко од ње. Носио ју је у срцу и када је био на трибинама свјетских научних центара, као што су Лондон, Москва, Вашингтон, Пекинг, Сиднеј.

Проф. др Бранко Петрановић уткао је читавог себе у своје научно дјело. И породични амбијент стављао је у службу историје, иако се томе опирао. Историја је некако била јача од свега што је волио. Неко је давно рекао да „смрт сналази орача на орању, морнара на пловидби” и упитао читаоца: „А ти, на ком мјесту желиш да те она снађе?” Проф. др Бранка Петрановића смрт је затекла једног јунског дана 1994. године на болесничкој постељи са мислима о историји, историјској прошлости, Југославији, и са рукописима припреманих књига крај себе. Тако умиру ствараоци који су науком испунили свој живот и који су науку задужили својим дјелом.

И да завршим: ово издање служи на част и издавачу и ствараоцу.
Хвала.

Академик МИОМИР ДАШИЋ

ЗАОКРУЖЕНИ НАУЧНИ ОПУС ИЗУЗЕТНОГ ИСТОРИЧАРА

Књига Бранка Петрановића *Југославија на размеђу (1945-1950)*, чији је издавач ЦАНУ, као и претходна посебна издања и 400 других радова, из богатог, сада већ заокруженог научног опуса овог изузетног историчара, који је, рекао бих, најсмјелије крчио, утирао, утемељивао, критички изграђивао, преиспитивао и унапређивао историографију о Југославији на научним основама, резултат је – како су рецензенти Миомир Дашић и Љубодраг Димић оцијенили рукопис препоручујући га за објављивање – „његове страсне посвећености архивским истраживањима, захваљујући којима је небројено пута размицао већ једном, али не за свагда, достигнуте границе сазнања о разним проблемима југословенске државе од њеног стварања па готово до њеног распада деведесетих година”. Она јасно показује колико је њен аутор страсно трагао за изворима, колико је енергије уносио у започето трагање, често говорећи да се тешко долази до циља, подсјећајући на комплексност и законитост бављења савременом историјом, упозоравајући да нема коначних знања, нити историографских резултата недодирљивих за научну критику, знања неподложних критичком преиспитивању. У трци за откривањем извора, чијим је посредством допуњавао ранија историографска сазнања. Петрановић је учествовао до краја свог живота. У свом истраживачком послу само повремено се повлачио у креативну „изолацију”, али никада дуже није напуштао архив као „радно мјесто” сваког сериозног историчара, никада није свој научни рад одвајао од архивских истраживања, увјерен да су она предуслов успјешног и плодног бављења изучавањем прошлости и основна претпоставка поузданог историографског резултата. Таквим радом и темпом он је не само богатио знања из домена конкретног истраживачког пројекта већ и ширио лепезу нових праваца истраживања, отварајући нове теме, усложњавајући слике прошлости, продубљујући представе о појединим проблемима. Ова књига, иако можда у понечему недовршена посљедњом

руком аутора, говори и о томе како је Б. Петрановић разрјешавао бројне дилеме из својих ранијих радова и историографије уопште, свједочи како се током дугогодишњих истраживања могу налазити нове чињенице, уочавати глобалне појаве, рађати нове идеје, откривати процеси дугог трајања, превазилазити претходна општа сазнања и стицати ерудиција која шири научне хоризонте, изоштравати критички погледи, богатити мозаик рационалне историјске свијести о прошлости, унапређивати методе струке, ширити теоријско-методолошки оквири, превазилазити традиционална и стереотипна историографска схватања; рашчишћавати идеолошки и догматски слојеви који су веома дубоки у свијести људи, па и оних историјске струке...

Појава нових извора и размишљање о њима, а чини се и политичка и друштвена клима настала послје растурања претходне Југославије, били су од битног утицаја да се Б. Петрановић врати теми *Југославија од 1945. до 1950. године*, теми о којој је у више наврата писао у мањим студијама и обимним синтезама, и да је поново осмотри и проанализира са историјске дистанце од пола вијека. Потреба да се о првих пет година друге Југославије, када су се земља и југословенско друштво заиста поново нашли на историјском размеђу, још једном проговори, условила је да из пера истог аутора, при самом крају његовог животног вијека и крају XX вијека, који је означио и крај југословенске државе уобличене прије пола стољећа, настане рукопис под насловом *Југословенско размеђе (1945-1950)*, који се у редакторској обради појавио под именом *Југославија на размеђу (1945-1950)*.

Књига је структурирана из *пет проблемских ијелина*, од којих свака за себе представља студију равну посебној књизи о неком од сегмената глобалне стратегије развоја југословенске државе и друштва послје завршетка Другог свјетског рата. У поглављима *Прелазна фаза у развоју нове Југославије*, *Организационо-политичка анализа КПЈ и масовних организација*, *Систем власти и његове противуречности*, *Свемоћ државе у друштвено-економској сфери* и *Међународни оквир социјалистичке изградње* у суштини су анализирани: држава, КПЈ, власти, друштво и спољна политика. Тако постављена структура књиге илуструје, свједочи о ширини приступа и неизостављању ни једне од битних саставница настанка и функционисања нове државе, њеног изграђивања на револуционарним основама и промјена које је нова власт доносила, напора на савлађивању унутрашњих тешкоћа и противурјечности нераздвојних од покушаја проналажења одговарајуће позиције у оквиру новоуспостављених међународних односа и поретка насталог као посљедица резултата Другог свјетског рата. Гледана тим очима, ова књига има карактер историје југословенске државе и друштва у периоду 1945-1950. при чему одредница *размеђе* у ствари ближе упућује на вријеме у коме се одвијала радикална промјена односа снага у Југославији, на сложеност изградње новог политичког система и на искушења новог друштвеног поретка у односу на међународну констелацију прилика.

У оквиру Прве главе *ДФ – прелазна фаза у развоју нове Југославије (9-175)* Петрановић темељно прати борбу револуционарног субјекта за легализацију промјена насталих током рата, анализира тактичко-прелазни карактер партијског плурализма као фазу ка успостављању једнопартијског система, одсликава шаренило политичких снага у Југославији, али изоштрено говори о изразитој неравноправности између КПЈ и грађанских снага. Он јасно наводи да је одлука о саставу ДФ Владе, у којој су били заступљени и представници грађанских снага, била мотивисана и одређена властитом процјеном комунистичког вођства на челу са Јосипом Брозом Титом, без консултација са совјетским политичким врхом, чиме су дате концесије Западу. Ови уступци Западу, дати у виду танушних интерполација у систему ДФЈ, персоналних рјешења, попуштања у питањима форме и процедуре – свједоче о чињеници да је комунистички врх водио рачуна о међународној прихvatљивости нове власти у Југославији, али та чињеница свједочи и о извјесном степену самосталности у односу на владу у Москви, која је с појавом нових држава које су пролазиле кроз револуционарно-демократски процес и даље инсистирала на централизацији њихових спољних политика у виду обавезних консултација. Петрановић документовано показује да КПЈ није прихватала вишестраначки систем ни у једној фази свог развоја, изузев у периоду када јој је било стало до међународног признања, када су неки елементи демократије западног типа били више изнуђени него што су добровољно прихватани. Политиком компромиса руководство КПЈ је ослобађало простор за појаву страначких група у структури власти јер су се оне, по процјени, могле појавити и њихово формално присуство је било потребно због међународне условљености, али нијесу смјеле добити у политичком животу улогу која би ограничавала апсолутну власт КП. Велика пажња је посвећена анализи алтернативних програма грађанских снага и група које су се у својим званичним изјашњавањима залагале за политичке слободе и социјално-економско законодавство. Петрановић није пропустио а да не осмотри и односе државе и римокатоличке цркве, као и коначни обрачун са колаборационистичким групама. Анализирани су покушаји нове власти да регулише односе са Католичком црквом будући да је ова црква имала непријатељски став током рата према НОП-у, уочавајући да је то непријатељство држава жељела да разријеша јер се радило о старој установи, међународно подржаној снагом и утицајем Ватикана. За КПЈ – по Петрановићу – регулисање односа са Католичком црквом било је важно и због настојања да своју начелну политику према вјерским заједницама представи флексибилном, толерантном, али и као питање које је могло да допринесе сређивању општих прилика у земљи и обезбјеђивању подршке великих сила са јаким католичким утицајем, прије свега Француске и САД. У побољшању односа са Католичком црквом – нова власт је видјела и могућност слабљења снажне антикомунистичке

пропаганде на Западу засноване на прогону вјерника у Југославији, у првом реду католика.

У Другој глави *Организационо-политичка анализа КПЈ и масовних организација* (стр. 177-322) расправљена су питања: реорганизација КПЈ, изражавање партијске воље кроз систем власти, директивно-централистички систем рада агитпропа, организација идеолошког рада, идеолошко-политички извори КПЈ, мјерила кадровске политике, политичко-морални профил комуниста, однос КПЈ према ванпартијским организацијама и утицај партије на неутрализацију политичких жаришта. Гледано у цјелини, у овој глави детаљно су анализирани облици и форме партијског рада, однос између партије и појединца, између општих и личних мјерила. Петрановић детаљно пише и о партији као „ковници кадрова” која је са великим заслугама из рата – повјерењем ширих народних слојева, најснажнијим политичким утицајем у земљи, оствареним међународним престижом у антифашистичком свијету и репутацијом у међународном комунистичком покрету – радила на омасовљењу свог чланства и стварању хомогене организације која јој је омогућавала апсолутну власт у земљи. Подстицањем на дано-ноћно напрезање снага, на култ рада и бесконачну жртву, КПЈ је чинила све да изгради нови вриједносни систем, успостављала је комунистичка правила понашања, брусила психолошко-морални лик не само комунисте, жигосала свако понашање које није одговарало њеној вољи, организацијски обезбјеђивала спровођење својих одлука и директива, изграђивала непоколебливу догматско-херметичку затвореност за струјања другачијих мисли и понашања.

Систем власти и његове противурјечности обрађени су идентификовањем специфичности друштвено-политичког, економског и међународног развоја нове Југославије, што се одразило на особена рјешења у уставном и правном обликовању федерације и изградњу система власти између оригиналних рјешења и совјетске копије – опширно је изложен у трећој глави – *Систем власти и његове противурјечности* (стр. 323-386).

Проблеме КПЈ као побједничке снаге која се демонстрирала у цјелокупној изградњи власти и сфери друштвено-економских промјена: испуњавање обећаног за вријеме рата да нема повратка „на старо”, принудни откуп, развлашћивање, радикалне промјене у привреди, задовољавање глади дијела сељака за земљом, спровођење социјалне расподеле земље, укидање полуфеудалних и капиталистичких посједа, збрињавање бораца ослободилачког рата из партизанских планинских крајева, промјене на селу и снажење административне интервенције у привреди, анализа државног монопола у привреди, централистичко-административног система руковођења, политичко-класне диференцијације, што је за последицу имало извјесна врења и отпоре – чине видно поље Петрановића у оквиру четврте главе насловљене: *Свемоћ државе у друштвено-економској сфери* (стр. 387-450).

Књизи Бранка Петрановића посебну димензију даје завршна глава (V) *Међународни оквир социјалистичке изградње* (стр. 451-531). У њој су обрађени југословенско-совјетски односи, југословенско-албански односи, непријатељски став Југославије према Франковој Шпанији, везе Југославије и земаља „народних демократија” с освртом на интерне погледе КПЈ на карактер њихових режима, грчко питање, контуре концепције полицентрализма, заостравање односа Југославије и западних сила. Показао је да је међународни положај Југославије био одређен чињеницом да се она налазила на побједничкој антифашистичкој страни и да је КПЈ као носилац борбе против фашизма била чврсто ослоњена на Совјетски Савез. Однос Југославије и СССР-а био је одређен и традиционалним везама, али много више чињеницом да су се и у једној и у другој држави на власти налазиле комунистичке партије, с формалном разликом што је СКП(б) била дефинисана као уставни фактор власти у Уставу из 1936. године. Петрановићеве анализе јасно показују да је КПЈ, упркос традиционалној везаности у комунистичком покрету, СССР-у као отаџбини комунизма, „једином социјалистичком острву у свијету”, пролетерском интернационализму као идеолошкој основи обавезној за све комунисте, ауторитету Стаљина, идентификацији са СКП(б), увјерењу да је СССР гаранција побједа и фактор за мијењање свијета – у појединим фазама свог развоја показивала тежњу за извјесним степеном самосталности. Ријечју, он уочава еволутивну линију еманципације КПЈ у односу на Совјетски Савез, пратећи је од и прије Другог свјетског рата, за вријеме и после рата. По завршетку Другог свјетског рата, из којег су и једна и друга држава изашле као побједнице, Југославија је у СССР-у гледала велику свјетску силу која ауторитативно учествује у рјешавању свјетских проблема, природног заштитника у међународним односима, силу која ће потпомоћи процес мијењања темеља југословенског друштва. С друге стране, југословенски партијски и државни врх је истовремено свој унутрашњи развитак доживљавао као ствар сопствене процјене, при чему је Совјетски Савез био само општи узор, равноправан савезник. Иза привида најтјешњих политичких и економских односа, што је са појачаним додирима са совјетским представницима, стручњацима, писцима, умјетницима и утисцима одушевљења совјетском стварношћу у јавности – доводило и до првих скептичних тонова у гледању на многе појаве из те стварности. За такав закључак позвао се на више чињеница, између осталих, да су стари, искусни ветерани пролетерске борбе прије рата, учесници шпанског грађанског рата, легендарне војничке вође у сусретима са одговарајућим совјетским представницима стицали нова сазнања која често нијесу била лишена горког укуса незадовољства, разочарања, првих озбиљних сумњи, касније и отрежњења.

Промишљено су анализирани и односи Југославије и Албаније, удаљавање Албаније од Југославије, албанске историјске тежње за Косовом и Метохијом, затим југословенски антифранкизам као дио свјетске

политике. Односи са земљама народне демократије разматрани су минуциозним анализирањем личности и разлика са сваком земљом понаособ, али и преламање сукоба са СССР-ом управо преко тих односа. Најзад, питање сјеверозападних граница Југославије третирано је као проблем интереса СССР-а и западних савезничких сила онемогућавајући билатерално регулисање односа између Југославије и Италије. За западне силе ширење Југославије до Трста значило је истовремено избегање СССР-а на најсјевернију стратегијску тачку Јадранског мора, опасно приближавање Италији и могућност политичког притиска поготово на ову земљу са снажном левницом предвођеном КПИ.

Југославија на размеђу 1945-1950. године је још једно велико историографско дјело Бранка Петрановића. Овим дјелом, које би аутор да га није претекла смрт вјероватно још брусио и цјеловито пропратио научним апаратом, коначно је засвођен и заокружен велики опус овог маркантног историографа, њиме је трајно обogaћена историографија читавог, данас издијељеног, југословенског простора. Препуно концепцијских новина, методолошких иновација, засновано на новим истраживањима, богато чињеницама и ово дјело ће допринијети да се стваралачко присуство др Петрановића у стручном животу ове земље настави несметаним интензитетом.

Чињеница да историчар савремене историје, на свакој страници историографске литературе, протоком времена и појавом нових извора може да исписује и заблуде сопствених стручних и идеолошких увјерења, подстицала је Бранка Петрановића да се враћа темама које је већ истраживао. Зато појава ове његове књиге, сигуран сам, за све оне који се баве савременом историјом представља истински стручни и интелектуални догађај. И овом књигом он је показао да је био интелектуално толико моћан да надвиси и себе и друге. Ова књига, у којој је демонстрирао и потврђивао метод истраживачког рада у обради историје савремене епохе, представља подстицајан изазов и потврду за све оне историчаре, у првом реду младе истраживаче, да нема коначних научних резултата, да историографија није плод једног тренутка, па ни учинка једног научника, већ биланс дугорочног „врења свијести” генерација историчара једне културе. Овом књигом Петрановић потврђује своју врло јасну поруку из историографског искуства „да историју пишу генерације и генерације историчара”.

Најзад, још нешто. Размишљајући над страницама ове књиге која објашњава године велике историјске прекретнице југословенског друштва (друштава) и нове државе, поставило ми се питање: није ли комунистички компромис са политичким грађанским странкама, са „народним фронтом” 1944-1946, био отпочео увод у низ сљедећих политичких промјена (један их публициста назива „триковима”) којима су шминкана мијењања југословенског режима, као ни у једној другој комунистичкој земљи, а резултати су се ипак показали не само слабачки него и погубни за опстанак југословенске државе и друштва. Не опомињу ли

на то 1950. са „радничким самоуправљањем” и „радничким савјетима”, 1963. са „новим уставом”, 1965. са привредном реформом, 1973. са „делегатским системом”, 1974. са „новим уставним промјенама” којима је отворен пут за растурање претходне Југославије, итд. Нијесу ли ова питања заокупљала пажњу Б. Петрановића да се поново врати теми почетних година послеријатног развитка и да их означи историјским размјењем у коме су посијане клице и распада тако створене Југославије пет деценија касније. Али, оставимо да о свим тим „мијенама” суштински истог система власти и владања кажу своју научну истину историчари, социјални аналитичари, правници, политиколози, социјални психолози, теоретичари. Б. Петрановић им је својим дјелима створио солидну основу на којој ће моћи лакше да врше даља научна истраживања.

Проф. др МОМЧИЛО ЗЕЧЕВИЋ

КОАУТОРСКИ РАД КАО ОБЛИК ИСТОРИОГРАФСKE ДЕЛАТНОСТИ БРАНКА ПЕТРАНОВИЋА

У једном од бројних некролога поводом смрти Б. Петрановића које је београдска „Политика” 18. јуна 1994. године објавила писало је: „Умро је наш пријатељ. Остајемо без саговорника о животу и времену”. Међу потписницима ових речи била су и три имена Бранкових сарадника-коаутора више томова историографских радова: Слободан Нешовић, Чедомир Штрбац и Момчило Зечевић. Они и данас мисле, а протекло време још више их је уверило, да су са Бранковим одласком остали без правог саговорника и тумача наше новије историје и времена у коме живимо. Сигуран сам да овакво мишљење деле и други сарадници-коаутори Бранкових значајнијих књига, као и многи његови пријатељи и колеге, а пре свих генерације студената којима је био професор.

Коауторство као облик сарадње јавља се у Петрановићевом стваралаштву у наглашеном виду и оно је, несумњиво, имало своје мотиве и разлоге. Оно у више смерова осетљаво и саму стваралачку личност Бранка Петрановића, сведочи о његовој неисцрпној тежњи за што већим сазнањима које један човек и један живот нису могли сами да освоје. Иако изразит индивидуалиста у истраживачком и креативном смислу, Петрановић није могао да одоли изазову свога позива чији је један од императива ширења документарне основе, ослонац на туђа искуства и знања да би се досегла историјска истина. Своје коауторе бирао је по стручним вредностима, али и по етичким мерилима, које је сматрао битним за историјску науку.

Најдуже је друговао са Слободаном Нешовићем, врским публицистом, сведоком живота и „високе” политике југословенске државе, чија је феноменална меморија била поуздан коректив мањкавости историјских докумената. Њихове заједничке збирке докумената *АВНОЈ и Револуција 1941-1944* (1983, стр. 927), као и *Јужославија и уједињени народи 1941-1945* (1985, стр. 675), и данас су велика ризница историјских података.

Међутим, Петрановићева коауторска сарадња започета је још 1968. године када са Јованом Марјановићем, Ђорђем Кнежевићем и А. Јовановићем објављује монографију *25. године Социјалистичке Југославије* (440 стр.). Уследила је затим заједничка књига са Чедомиром Штрпцем и Станиславом Стојановићем *Југославија у међународном радничком покрету*, (1973, стр. 348). Тротомна *Историја Социјалистичке Југославије* објављена је 1977. са Ч. Штрпцем у обиму од преко 1000 страница, са аналитичким текстовима који прате изложену документарну грађу. Са Војиславом Ђирковићем урадио је 1979. документарну збирку *Зайсници Извршног Народноослободилачког одбора града Београда од 26. 10. 1944. до 29. 11. 1945* (647 стр.), а са Војиславом Симовићем исте године *Историју народне власти у Југославији: 1941-1945* (285 стр.). Своје вишегодишње истраживачко интересовање за историју југословенских комуниста, Петрановић је заједно са Ранком Кончаром и Радованом Радоњићем реализовао 1985. у приређивању докумената у књизи *Седнице Централног комитетa КПЈ (1948-1952)*, у обиму од 767 стр. Са угледним новинаром НИН-а Савом Даутовићем, Петрановић је објавио три књиге: *Југословенска револуција и СССР 1941-1945* (1988, стр. 371), и *Југославија, велике силе и балканске земље 1945-1948* (1994, стр. 427), као и ових дана књигу *Велика шизма, четрдесетосма* (1999, стр. 113). Тематску збирку докумената *27. марта 1941.* приредио је и објавио 1990. на преко 690 стр. заједно са Николом Жутићем, а исто тако са још једним вредним архивским радником Љиљаном Марковић и збирку докумената 1991. *Зайсници НКОЈ-а и Привремене владе ДФЈ 1943-1945*, обима 734 стр.

Што се моје коауторске сарадње са Б. Петрановићем тиче, морам истаћи прво да је била резултат вишегодишњег срдечног пријатељског односа, међусобног поверења и стручног уважавања. Она је била и плод бескрајних разговора, често и оштрих међусобних полемика, сарадње у бројним јавним наступима, којим се путем сусретало наше знање и мишљење, брусио критички поглед на историју југословенске државе и друштва, утврђивао начин и облик њене презентације. Требало је да прође више од две деценије нашег дружења и пријатељства да достигнемо ону тачку стручне сарадње када је било могуће да заједнички потписујемо наше посебне прилоге, као и целе књиге. Данас са моје стране може изгледати нескромно ако истакнем да је до такве сарадње дошло онога тренутка када смо се уверили у велику блискост професионалних погледа и резултата, у потребу за удруживањем властитих знања и снага и остварену сагласност духовних, етичких, па и идеолошких стрмељења. Дубоко сам уверен да су ово биле основе за сарадњу и са осталим коауторима и приређивачима које сам поменуо, јер Бранко Петрановић у овим нормама и вредностима није правио уступке. То знају сви који су имали прилику да са њим раде и да се друже. Нашим заједничким књигама, тематским збиркама докумената *Југославија 1918-1984* и *Југославија 1918-1988*, објављеним 1985. и 1988. на преко 2500

стр., затим двотомној збирци *Југословенски федерализам – Идеје и стварности* (1987, стр. 1636), као и монографији *Аџонија две Југославије* (1991, стр. 386), нећу овом приликом говорити. Рећи ћу само да сам имао част да радим са великим ерудитом, историчарем који је читаво своје физичко и интелектуално биће ставио у службу свога позива, човеком блиставе меморије, поуздане критичке опсервације, неуморне и бескрајне радне енергије. Иако сам био млађи па и здравији од Бранка, с великим напором сам следио његов радни ритам. Обично је почињао око 9 часова ујутро и радио до касно увече, без паузе за ручак или опуштање. Све би се то надокнадило обично у некој кафани у смирај радног дана, али опет уз дуге приче о историји, животу и времену. У таквој динамици рада и живота овај несумњиви корифеј наше савремене историографије, прерано је изгорео.

Као атипична и особена личност у нашој историографији, научник широког образовања, по школовању правник и историчар, Петрановић је видео више од других недостатке и потребе истраживачког и тематског обликовања историје југословенске државе и друштва. Сматрао је с разлогом да прво треба истражити документарну основу ове историје, учинити је у највећој мери доступном јавности да би и она имала прилику за проверу историографских интерпретација. Његовим личним и напором удруженим са другим сарадницима у приређивању и објављивању историјске грађе достигнути су резултати којима могу позавидети наше најугледније архивске институције.

Као професор и педагог који је учио генерације историчара, помагао и усмеравао десетине магистара и доктора историјских наука, Петрановић је огромно допринео да се историографска тематика и методолошка истраживачка основа рада на нашој новијој историји прошире до неслућених размера, да се створе солидне основе за сагледавање целине историјских токова на готово свим просторима бивше југословенске државе. По својим мерилима и знањима, тихо и ненаметљиво, кроз деценије свог педагошког ангажмана и сарадњу са бројним историјским установама, постепено је остваривао само њему знану визију истраживачког програма историје Југославије. Семинарски радови његових студената, затим магистерији и докторати који су рађени под његовим менторством, као и многи други истраживачки радови његових пријатеља и сарадника, били су под његовим усмерењем део његове бриге и несебичне подршке. Остваривање тог свог рекао бих неке врсте „тајног програма” на дуги рок, омогућило је и њему самом да се лати рада на великим синтезама као што је била и његова тротомна *Историја Југославије*. Треба посебно нагласити Петрановићеву пословичну коректност цитирања туђих истраживачких резултата, преко којих су и многи почетници у историографији, писци студентских семинарских радова, добили угледно место у његовим делима. Једном речју, Петрановић је своју непресушну жудњу за историјским знањима успео да преточи у један стратегијски истраживачки програм који је дао велике

резултате и омогућио да његово дело постане особена институција наше савремене историографије, преко кога ће будуће генерације историчара откривати великог писца, поузданије тумачити време у коме је живео и радио.

Да би се схватила целовитост и раскошност Петрановићевог историографског стваралаштва, вредност историографских резултата и порука које из њега извиру, поновићу и овом приликом нека своја запажања о његовом раду и његовим схватањима улоге писца историје.

Био је стварно човек и научник који је својим укупним стваралаштвом, у времену од скоро четири деценије, мислио Југославију и био Југословен у хуманистичком и рационалном политичком смислу значења овог појма. Историчар огромном знања и искуства указивао је на илузорност цивилизацијског решавања српског питања изван југословенских оквира. Бројним радовима и књигама уверавао је да само преко развијене економије, богате мултикултурне и демократске еманципације, југословенска држава и друштво са целином српског народа у себи, имају шансу.

Био је врстан познавалац не само српске већ и прошлости других народа у Југославији, и стога признат историчар на свим југословенским просторима. Истицао је да сваки историчар мора до детаља познавати предмет свога истраживања, те му, као великом путнику који је обишао многе земље и континенте, није било тешко да прокрстари, како је знао да каже, пешке по неколико пута сваки кутак бивше Југославије. Међутим, у сваком предаху увек би се враћао својој Црној Гори, њеном мору и планинским висовима, као што је то учинио и на последњем свом путовању непосредно пред болест и смрт.

За највеће зло Петрановић је сматрао дезинтеграцију историјске свести која долази од конзервативног схватања национализма, те је као аргументован полемичар водио праве мале ратове са ксенофобичним националистима, али и левим догматичарима, из свих југословенских средина. Био је то критички набој који је снагом аргумената ломио и најупорније опоненте.

Петрановић се одлучно залагао за критичко промишљање историје настојећи посебно да га примени према народу коме је припадао, сматрајући да је нужно његово ослобођење од митова и ирационалности, властитог „егоцентризма” који спречава искорак у модернизацију и цивилно друштво. Наговештавао је да такав критички однос одбацује став о својатању „српских простора”, јер је то „рат против свих”. Рационалну историјску свест сматрао је битном претпоставком етичких и демократских вредности. Као изненађујуће оштар критичар поститовске ере истицао је да је потиснуто национално осећање, са својим шовинистичким и великодржаним захтевима, наступило са сломом вишедеценијске унитаристичке и интернационалистичке хипнозе, да је функционализовано и злоупотребљено у борби за власт. За радикални и сектаријански национализам, као и за утопистички интернационализам, каже да неизбежно уни-

штавају научну историографију. Обе ове појаве у екстремном виду служе се насиљем и контролишу њиме укупан живот. Под њиховим окриљем демократске реформе су чиста илузија, о чему сведочи и прошлост југословенске државе која је своју монархистичку и комунистичку верзију почињала и завршавала диктатурама. Управо је то насиље над природним цивилизацијским токовима и демократијом резултирало њеним перманентним кризама и коначним сломом.

Од бројних питања која су значајна за бављење свременом историјом о којима је Бранко Петрановић говорио, сматрам важним да и овом приликом укажем на проблем дихотомије историјске науке и питање еволуције знања и схватања писца историје, које природно резултира корекцијом његових претходних уверења, погледа и оцена.

Од сваког историчара, посебно од његових стручних и етичких вредности, зависи на који ће начин надвладати ове супротности и допринети да научност, као супериорнија друштвена вредност, постоји изнад или бар поред осталих интереса друштва. Превладавање познате замке у историографији о тумачењу прошлости под притиском савремених идеја и актуелних идеолошких и политичких интереса, прворазредни је задатак писца историје.

Историчарима је исто тако познато да је за одбрану историјске науке од сталних тенденција њене ерозије, такозваног кварења историје, неопходно упорно неговати теоријско-историјске и методске радове који, попут каквог стручног и хуманистичког кодекса, помажу, бодре и опомињу. И на овом пољу Петрановић је оставио дубоке и драгоцене резултате.

Тежећи објективном и целовитом виђењу прошлости, залагао се за ослобођену интерпретацију без ограничења било каквом догмом, макар да је она и стручне нарави. Прихватио је погледе да је историја, као неоспорна наука, истовремено и уметничко надахнуће, ауторски чин. Истицао је да нема историје револуције док она не доживи пораз, јер историчар свог времена је у „самој матици историје”, могуће ослођен на последице неког тек завршеног процеса, па ако преурани са својом интерпретацијом лако може „побркати узроке и последице”. Највећа вредност научне историографије, истицао је Петрановић, јесте у критичком промишљању прошлости, те ће свако друштво, уколико пропусти да то учини и одрекне се „амбиције надвлађивања рационалне историјске свести”, бити „ужасно осиромашено”.

Дихотомност историјске науке, као саставни део њеног бића, огледа се у објективној различитости и условљености међусобног утицаја и прожимања између прошлих збивања и писца историје као „чеда свога доба”. Чињеница да „историчар не може посматрати прошлост, одвојено од свога времена”, каже Петрановић, у блиској је вези са перманентном ревизијом њене слике, било да је она резултат идеолошке или спознаје природе. Другим речима, наглашавао је он, „Стање прошлости и искуство садашњости не може да се не стопа у разумевању било које

историјске појаве... Историја би била обично антикварно оживљавање неких идеографских описа и мртвих чињеница уколико оне не би говориле језиком последица". Ту је и овај историчар сагласан са схватањима да „нема историје” већ да „постоје само историчари”, чија је улога да уз помоћ прошлости осветле садашњост и помогну да се припреми сусрет прошлих и савремених култура. У том смислу на особен начин судио је о положају и улози писца историје. Сматрао је, поред осталог, да начелно гледано аутономност историчара није противуречна са његовим актуелним политичким ангажманом „под условом да се политичко-страначки рад не рефлектује штетно на научни императив струке”. У приватним разговорима знао је да каже да је бављење политиком у примитивним и недемократским срединама „велика могућност да се обрукају преци и потомци”. Стога се сам као грађанин, а посебно као историчар, жестоко, по цену егзистенцијалних услова, клонио „активног политичког обавезивања”, што му је омогућило стваралачку слободу, углавном по личном избору. Ту његову врлину, која је почивала и на несумњивој храбрости, ценили су његови сарадници, пристајући да је следе у заједничким књигама и другим пословима историчара.

На крају, уместо на самом почетку, дозволите ми да подсетим и на најважнијег Бранковог сарадника и животног сапутника, овде присутну госпођу Наду Петрановић. И сама научни радник и уважени професор Београдског универзитета, имала је велико разумевање за Бранков живот и рад, дајући сталну и несебичну подршку његовом стваралаштву. То је пренела и на њихове кћери Ивану и Наташу. Тако је проширен круг Бранкових сарадника и коаутора, који су, свако на свој начин, допринели остварењу грандиозног научног учинка овог изузетног историчара. Са његовим одласком остало нам је да се тим делом поносимо, да откривамо и даље његове поруке и поуке, чиме ће се најбољи начин чувати успомена на овог великог истраживача историје и њеног неуморног писца.